

Leszek Gawor
(Uniwersytet Rzeszowski)

Początki polskiego ruchu wolnomyślicielskiego

The beginnings of the Polish free-thinking movement

Keywords: anti-dogmatism, anti-clericalism, the Polish League of Free Thought, rationalism, the Association of Polish Freethinkers, free-thinking.

Annotation: The article discusses the genealogy of the Polish organized free-thinking movement. It presents the circumstances of the creation of the first two native groups in the early twentieth century: the Polish League of Free Thought, operating in France and the Association of Polish Freethinkers, created in Warsaw. Presents the statutes of these organizations and recalls the program articles of leading activists: L. Krzywicki, I. Moszczeńska and A. Niemojewski, published in the then freethinking journal ("Panteonie" and "Niepodległości"). He emphasizes the most important ideas of these gatherings: opposition to dogmatism, especially in the religious edition; the laicization of social life, with special attention to secular education; world-view tolerance; and the specific connection of the Polish freethought with the national liberation issue.

Начало польского свободомыслительского движения

Ключевые слова: антидогматизм, антиклерикализм, Польская лига свободной мысли, рационализм, Ассоциация польских свободомыслителей, свободомыслие

Аннотация: В статье обсуждается генеалогия польского организованного движения свободомыслителей. В ней представлены обстоятельства создания в начале двадцатого века: Польской Лиги Свободной Мысли, действующей во Франции, и Ассоциации Свободомыслителей Польских созданной в Варшаве. Представляет уставы этих организаций и ссылается на программные статьи ведущих активистов: Л. Крживицкого, И. Мощенской и А. Немоевского. Автор подчеркивает наиболее важные идеи этих сообществ: противодействие догматизму, особенно в религиозном издании; лайицизация общественной жизни с особым вниманием к светскому образованию; мировоззренческая толерантность; и особая связь польского свободомыслительства с вопросом национально-освободительного.

Wśród wielu ideologii i powiązanych z nimi ruchów społecznych, obecnych w Europie pod koniec XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, jedną z ciekawszych było wolnomyślicielstwo. Było ono szczególnie rozpowszechnione w kręgach ówczesnej liberalistycznie zorientowanej inteligencji. Wiodącymi ideami ruchu wolnej myśli było: sceptyczne nastawienie wobec wszelkich przejawów myśli opartej na dogmatach; akcentowanie racjonalizmu (rozumu, wiedzy naukowej, scjentyzmu) jako metody poznawania i wyjaśniania świata; krytycyzm - zwłaszcza w stosunku do religii i tradycji; zdecydowany antyklerykalizm; nadanie życiu społecznemu charakteru laickiego oraz praktyczne wprowadzenie tolerancji wyznaniowej, światopoglądowej, politycznej i obyczajowej.

Genezy wolnomyślicielstwa należy doszukiwać się w poglądach angielskich myślicieli oświeceniowych, zwłaszcza Johna Tolanda (1670-1762), któremu przypisuje się wprowadzenie terminu „wolnomyślicielstwo”. Toland, uczestnicząc na początku XVIII stulecia w dyskusjach na temat deizmu, podkreślał, że „[...] działalność rozumu nie powinna być ograniczana przez tradycję ani autorytet czy to Pisma Świętego czy Kościoła”¹. Przekonanie to znacznie wzmocnił dziewiętnastowieczny pozytywizm, szczególnie ten w wydaniu scjentyistycznym, w autonomicznej nauce upatrując jedynej uzasadnionej drogi pojmowania świata i działania w nim człowieka, zaś w religii - źródła irracjonalizmu i fałszywego obrazu rzeczywistości, metafizycznych (w sensie deprecjonującym) uroń oraz uzurpacji w narzucaniu wszystkim swojego światopoglądu.

W nurcie tym szczególnie interesującą była dwutomowa praca irlandzkiego historyka i filozofa Williama Edwarda Harpole Lecky'ego (1838-1903) *History of Rise and Influences of the Spirit of Rationalism in Europe* (1865). [Tłumaczenie na język polski wydano pod tytułem *Dzieje wolnej myśli w Europie*²]. Ukazywała ona, zgodnie z pozytywistycznym paradygmatem, mozolny rozwój racjonalnego (naukowego) ujmowaniu świata poprzez stopniowe eliminowanie religijnych i metafizycznych jego interpretacji. Jednocześnie, według wzorca oświeceniowego, akcentowała postęp w procesach zdobywania wiedzy przez rodzaj ludzki i rozwoju moralności. Lecky już we *Wstępie* pisał: „W niniejszym dziele postawiłem sobie za zadanie skreślić dzieje wyzwolenia się ducha ludzkiego, pod czym rozumiem nie pewien dział twierdzeń lub zaprzeczeń, lecz raczej pewien kierunek myśli i sądów, które w ciągu ostatnich trzech stuleci zyskały w Europie stanowczą przewagę. [...] wystarczy powiedzieć, że zawsze i wszędzie każe on podporządkować teologię dogmatyczną wskazaniom rozumu i sumienia i w naturalnym następstwie rzeczy ograniczyć jej wpływ na życie. Skłania człowieka do przypisywania wszystkich zjawisk dziejowych raczej przyczynom naturalnym, niż nadprzyrodzonym [...]; w etyce zaś uznawać za obowiązek tylko to, co za obowiązek uznanem zostało przez sumienie”³, wyrażając tymi słowy nader jasne *credo* wolnomyślicielstwa.

Od połowy XIX stulecia ruch wolnomyślicielski począł przybierać formy organizacyjne. Pierwszym na świecie znaczącym zgromadzeniem było „Stowarzyszenie Niewierzących” powstałe w USA, w Nowym Jorku w roku 1847. Na gruncie europejskim były to: założony w roku 1854 w Londynie „Instytut Wolnomyślicielski” oraz powstałe

¹ F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 5, PAX, Warszawa 2005, s. 142.

² W.E.H. Lecky, *Dzieje wolnej myśli w Europie*, t. 1 i 2, Nakładem Maksym, Stifner, w tłum. M. Feldmanowej pod red. W. Feldmana, Łódź 1908.

³ Tamże, t.1, s. 12-13.

w latach 1854-1858 organizacje w Belgii i Holandii - „Wyzwolenie” w Brukseli oraz „Jutrzenka” w Amsterdamie. We Francji w roku 1868 rozpoczęło działalność „Cywilne Towarzystwo Wolnych Rodzin”. Bardzo szybko doszło do nawiązania współpracy między tymi i innymi, licznie wówczas formowanymi w pozostałych krajach, wolnomyślicielskimi organizacjami. W związku z tym w roku 1880 w Brukseli doszło do powołania „Międzynarodowej Federacji Związków i Stowarzyszeń Wolnej Myśli”, która później, po I wojnie światowej, występowała pod zmienionymi nieco nazwami: „Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Wolnej Myśli” (1920-1931), „Międzynarodowej Unii Wolnomyślicieli” (1931-1936) zaś od 1936 - „Światowej Unii Wolnomyślicieli”.

Działalność tego pierwszego międzynarodowego stowarzyszenia znacznie przyczyniła się do popularyzacji wolnomyślicielstwa w Europie przełomu XIX i XX wieku; przede wszystkim dzięki organizowanym przez nie kongresom wolnej myśli, których w latach 1880-1913, w różnych miastach całej Europy, odbyło się siedemnaście⁴.

Na gruncie polskim początku zorganizowanego formalnie ruchu wolnej myśli należy poszukiwać na początku XX wieku. Pierwszą organizacją wolnomyślicieli polskich była „Polska Liga Wolnej Myśli”, założona 13 lipca 1906 roku w Paryżu. Jej twórcami byli polityczni emigranci z Królestwa Polskiego z lat osiemdziesiątych XIX wieku oraz z początku XX wieku, z których najważniejszymi postaciami byli lekarz Józef Zieliński wraz ze swoją małżonką Izą, ekonomista Jerzy Karol Kurnatowski oraz dziennikarz Józef Wasercug – Wasowski⁵. Program tego zgromadzenia, zatytułowany *Organizacja myśli niepodległej*, zawierający odezwę oraz statut, został opublikowany w Warszawie 1 września 1906, w pierwszym numerze nowopowstałego pisma „Myśl Niepodległa”, redagowanego przez Andrzeja Niemojewskiego⁶.

Odezwa zatytułowana: *Obywatele!*, wyraźnie odwołująca się do idei oświeceniowych a nawet wolnomularskich⁷, jest apelem do społeczeństwa polskiego o „[...] wyzwolenie własnej myśli, emancypację własnej opinii”⁸; jest wezwaniem do „[...] wolnomyślnej krytyki, bijącej we wszelkiego rodzaju dogmaty, przeżytki, zbutwiałe tradycje i zastarzałe autorytety”⁹. U ich podstaw znajduje się przekonanie, że „[...] podstawą wszelkiej wolności (politycznej, ekonomicznej, moralnej, społecznej i indywidualnej – LG) jest wyzwolenie myśli z krępujących ją powijaków”¹⁰, z których najbardziej niebezpiecznym i największym jest religia. Jest ona tutaj ujmowana jako „dogmatyczny kaganiec”, oparty na groźbie pozagrobowych kar, uniemożliwiający człowiekowi pełną samorealizację, przeciwstawiający się postępowi, demokracji i społeczno-ekonomicznemu rozwojowi kraju.

⁴ Por. L.J. Pelka, *Z tradycji polskiego ruchu laickiego [1]*, „Racjonalista”, Ośrodek racjonalistyczno-sceptyczny im. De Voltaire’a, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4824> (07.09.2016), s. 1-2; M. Horoszewicz, *Europoczątki ruchu wolnomyślicielskiego*, w: „Res Humana”, nr 3-4, 2007, s. 36-38; B. Jakubowska, *Wstęp do: Uzależnieni wolnomyśliciele. Stowarzyszenie Myśli Wolnej w Polsce 1945-1951*, Instytut Historii UW, Warszawa 2002, s. 9-13.

⁵ Por. B. Świtalska, *Polska Liga Wolnej Myśli w Paryżu w latach 1906-1908*, w: <http://historia.org.pl/2014/08/18/polska-liga-wolnej-mysli-w-paryzu...> (25.08.2016).

⁶ *Organizacja myśli niepodległej*, „Myśl Niepodległa”, 1906, nr 1, s. 10-14.

⁷ Pisze o tym B. Świtalska w: dz. cyt., s. 3.

⁸ *Organizacja myśli niepodległej*, s. 10.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

Statut „Ligi Wolnej Myśli”, wzorowany na francuskich i włoskich wolnomyślicielskich programach, składa się z omówienia kierunków, metod działalności oraz zasad organizacji. Cele, dla których została powołana organizacja wolnomyślicielska, zostały zapisane w trzech pierwszych paragrafach:

„§ 1. Polska Liga Wolnej Myśli ma na celu zwalczanie dogmatów i przesądów, szerzonych i podtrzymywanych przez religię i duchowieństwo oraz rozwijanie światopoglądów, opartych na Wiedzy i Rozumie.

a) Wolna Myśl przeciwstawia naukę, którą uważa za jedyną opokę myślenia ludzkiego – religiom, które są zbiorem narzuconych dogmatów.

b) przeciwstawia moralność bezwyznaniową, opartą na woli, rozumie i szlachetności człowieka, moralnościom religijnym, opartym na ślepym posłuszeństwie tajemniczym nakazom.

§ 2. Wolna Myśl, z natury rzeczy, zwalcza wszelkie przywileje w życiu politycznym i ekonomicznym, niebezpieczne dla zupełnego wyzwolenia ludzkości.

§ 3. Stojąc na straży swobody myśli, Liga ma za zadanie udzielania pomocy swoim członkom cierpiącym za swoje przekonania. Czyli krócej: wolnomyślność odrzuca powagę kościoła w życiu umysłowym, przywilej w życiu politycznym i nacisk ekonomiczny w ustroju społecznym”¹¹.

W następnych trzech paragrafach sformułowano główne obszary działalności Ligi. Dotyczyć miały one publikacji dzieł oryginalnych i tłumaczeń, popularyzujących wolnomyślicielstwo oraz urządzania zebrań i odczytów poświęconych celom statutowym. Niemniej ważnym było też utrzymywanie kontaktów ze społeczeństwem polskim i propagowaniu wśród niego programu „Polskiej Ligi Wolnej Myśli”; w tym celu powołano nawet specjalną sekcję zagraniczną zgromadzenia. Ostatnie punkty statutu są poświęcone omówieniu kwestii organizacyjnych (np. struktury stowarzyszenia, sposobu finansowania jego wydatków czy częstotliwości zebrań statutowych).

Idee zapisane w statucie „Ligi Wolnej Myśli” mają charakter typowy dla ówczesnego ruchu wolnomyślicielskiego. Należą do nich: postulat wyzwolenia ludzkiej myśli spod panowania jakichkolwiek dogmatów, opozycja między apoteozowanym rozumem (wiedzą) a dyskredytowaną religią, cenione „bezbożnictwo” i bezwyznaniowość, zdecydowany antyklerykalizm czy projekt autonomicznej etyki. Wyróżnikiem programu polskiej organizacji jest akcentowanie przez nią wolnomyślicielstwa w odniesieniu do narodu polskiego, bezpośrednio widoczne we wstępie do statutu - *Obywatele!*

Organem prasowym „Polskiej Ligi Wolnej Myśli” był „Panteon” (Miesięcznik naukowy, społeczny i literacki¹²), ukazujący się w Paryżu od 1 grudnia 1907 do 15 marca 1908 pod red. Wasercuga. Publikowali tu autorzy zarówno zamieszkujący we Francji, jak w kraju; między innymi - filozof Stanisław Brzozowski, znany geograf i działacz społeczny Wacław Nałkowski, literat Leo Belmont czy socjolog Ludwik Kulczycki. Zamieszczane teksty, zgodnie ze statutem zgromadzenia, miały charakter głównie antyreligijny i antyklerykalny; zgodnie głosiły one konieczność wyzwolenia się spod wpływu indoktrynacji kościelnej poprzez oświatę i samokształcenie umożliwiające samodzielność myśli. Jak pisała Iza Moszczeńska: „Religijność idzie zawsze w parze z [...] ciemnotą [...]. Fakty dowodzą, że wraz z szerzeniem się oświaty powstaje wśród ludu reli-

¹¹ Tamże, s. 11.

¹² Tak brzmi podtytuł wszystkich numerów pisma.

gijny sceptycyzm i krytycyzm w stosunku do duchowieństwa¹³. Towarzyszyły temu postulaty zlaicyzowania życia społeczno-politycznego w kierunku „[...] zrównania praw Kościoła z prawami wszystkich wolnych zrzeszeń filozoficznych, etycznych lub obrzędowych”¹⁴. Obecna była także perspektywa lewicowego ujmowania religii: „Tylko niewierzący, liczący na własne siły, nie słuchający księży proletariat zdolny będzie do natężonej walki o swe wyzwolenie całkowite: ekonomiczne, polityczne, prawne, intelektualne i moralne”¹⁵. Ponadto w każdym numerze znajdowała się informacja o, jak pisano, wszechświatowym ruchu wolnomyślicielskim.

„Polska Liga Wolnej Myśli” samorzutnie rozwiązała się w latach 1909-1910. Wiele jej działaczy wróciło wtedy do Polski (Wascercug, Kurnatowski). Ponadto w kraju powstał, z inicjatywy zrzeszeń oddziału zagranicznego PLWM, rodzima organizacja wolnomyślicielska (1907), stąd jeden z istotniejszych kierunków pracy Ligi został pozbawiony racji bytu.

Nie do przecenienia był wpływ „Ligi Wolnej Myśli” na rozwój wolnomyślicielstwa w Polsce rozbiorowej. W kręgach liberalnej inteligencji sporym rozgłosem cieszył się sam fakt powstania za granicą polskiego stowarzyszenia wolnej myśli. Ukierunkowanie działalności Ligi na kraj zaowocowało, między innymi, powołaniem w roku 1907 sekcji warszawskiej PLWM, której kierownictwo powierzono Niemojewskiemu¹⁶ oraz sekcji galicyjskiej, kierowanej przez Odo i Kazimierę Bojwidów¹⁷. Łamy „Panteonu” były zawsze otwarte dla autorów z Polski. Ważne były też kontakty osobiste działaczy Ligi z sympatykami wolnej myśli w kraju¹⁸.

Istotnym faktem dla polskiego ruchu wolnomyślicielskiego było ukazanie się 1 września 1906 roku, w Warszawie, pierwszego numeru czasopisma zatytułowanego znamienne „Myśl Niepodległa”. Inicjatorem jego powstania, wydawcą oraz długoletnim redaktorem (1906-1921) był Andrzej Niemojewski, pisarz, bibliista, dziennikarz, obok Ignacego Radlińskiego, czołowy religioznawca epoki¹⁹. W inauguracyjnym artykule-manifeste redaktor określił z jednej strony podstawową wartość, przyswajającą pismu; jest nią „Myśl niepodległa [która – LG] może istnieć i rozwijać się tylko poza granicami mocarstwa dogmatów religijnych czy etycznych, społecznych czy politycznych”²⁰. Z drugiej strony bardzo mocno uwypuklał znaczenie wolnej myśli dla polepszenia bytu narodowego Polaków. Wyróżnił on w tej perspektywie dwie tradycje funkcjonujące w kraju: „Polski wolnej myśli” i „Polski modlącej się”. Wielkie chwile narodu polskiego, pisał, wiążą się z rozumem i wiedzą. Były to czasy złotego wieku (Kopernik), oświecenia (Kołłątaj, Śniadeccy) i pozytywizmu. Przemijały one zazwyczaj szybko wskutek ciągle odradzającego się obskurantyzmu religijnego, politycznej bez-

¹³ I. Moszczeńska, *O wychowaniu religijnym*, „Panteon”, Paryż 1907, nr 1, s. 4.

¹⁴ W. Nałkowski, *Czy wolna myśl może być apolityczna*, „Panteon”, Paryż 1908, nr 4, s. 198-199.

¹⁵ L. Kulczycki, *Socjalizm a religia*, „Panteon”, Paryż 1908, nr 2, s. 78.

¹⁶ Zob. *Przedstawicielstwo*, „Myśl Niepodległa”, 1907, nr 12, s. 596.

¹⁷ Małą notkę w tym względzie daje M. Horoszewicz *Europoczątki ruchu wolnomyślicielskiego*, s.5.

¹⁸ Np. B. Świtalska stawia tezę, że „Myśl Niepodległa” A. Niemojewskiego została założona dzięki kontaktom redaktora pisma z PLWM; por. B. Świtalska, *Formowanie się środowiska „Myśli Niepodległej” (1903-1906)*, „Scriptor”, z. nr 1/2010, Instytut Historii USZ., s. 23-24; por. też: *Człowiek szalony. Andrzej Niemojewski (1864-1921)*, Warszawa 2018.

¹⁹ Por. S. Borzym, H. Floryńska, B. Skarga, A. Walicki (red. nauk.), *Zarys dziejów filozofii polskiej 1815-1918*, Warszawa 1983, PWN, s. 301-302.

²⁰ *Idee kierownicze*, „Myśl Niepodległa”, 1906, nr 1, s. 1.

myślności czy pełnej hipokryzji moralności opartej na nieudowodnionych założeniach. Stąd przyjmując tezę, że „Wolne piśmiennictwo jest pierwszym warunkiem narodowego postępu”²¹, celem pisma uczynił dbałość o tradycję wolnej myśli i zdecydowaną krytykę tradycji Polski religijnej.

Niemojewski był ważną postacią polskiego wolnomyślicielstwa. Stworzył pierwsze w kraju pismo społeczno-kulturalne propagujące ideę wolnomyślicielstwa. Jako emisariusz „Polskiej Ligi Wolnej Myśli” powołał do istnienia jej oddział Warszawski (1907) oraz animował i współorganizował pierwsze ogólnokrajowe spotkanie sympatyków wolnomyślicielstwa.

Zgromadzenie to, określone formalnie jako I Zjazd Wolnomyślicieli Polskich, odbyło się 8 grudnia 1907 w Warszawie, w sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa²². Uczestniczyło w nim 631 osób (między innymi L. Krzywicki, W. Nałkowski), reprezentujących głównie inteligencję – uczonych, pisarzy, dziennikarzy, nauczycieli, pracowników umysłowych, ale i ziemian. Ponadto Zjazd otrzymał liczną korespondencję z wyrazami ideowej solidarności (listy takie, które zostały odczytane podczas obrad, nadesłali, między innymi, znany religioznawca Ignacy Radliński oraz profesor Uniwersytetu Lwowskiego, geograf i botanik, Antoni Rehman).

W trakcie obrad zostały wygłoszone trzy programowe referaty o najistotniejszych punktach wyznaczających wolnomyślicielską postawę. Pierwszy z nich, przedstawiony przez inicjatora Zjazdu A. Niemojewskiego, podkreślał zasadę przeciwstawienia się dogmatyzmowi myślenia, która winna polegać, między innymi, na krytycznym podejściu do wszelkich, nawet własnych, przekonań. Zwracał także uwagę na wielokształtność idei wolnomyślicielstwa, która w zależności od stosunku do Boga, może w praktyce przybierać postać ateizmu, panteizmu, deizmu a nawet teizmu, w ramach którego poszukuje się kontaktu z Istotą Najwyższą, ale przy zdecydowanym sprzeciwie wobec zinstytucjonalizowanego Kościoła. Za najważniejszy element wolnej myśli uznał zagwarantowanie prawa jednostki do życia według autonomicznych a nie narzucanych reguł; życie społeczne nie może ulegać klerykalnemu dyktatowi. Stąd wynika fundamentalny postulat wolnej myśli jako metody życia: „Żądamy dla siebie świeckiej metryki, świeckiego ślubu, świeckiego rozvodu, świeckiej szkoły, świeckiego pogrzebu i świeckiego sposobu zobowiązania się w sądzie mówienia prawdy. Niechaj ci, którzy cenią te formy, zachowają je dla siebie, ale niechaj nam ich nie narzucają”²³. Laicyzacja całości życia społecznego stanowi pierwszorzędną cel ruchu wolnomyślicielskiego.

Drugi z kolei referat, wygłoszony przez L. Krzywickiego, był skoncentrowany na zagadnieniu tolerancji. Wartość ta, stale obecna w dziejach kultury polskiej, na po-

²¹ Tamże, s. 9. Podejście takie stanowiło o specyficznym nacjonalizmie Niemojewskiego, eliminującym pojęcie Polak-katolik. Należy także nadmienić w tym kontekście o antysemityzmie „Myśli Niepodległej”; narodowe wolnomyślicielstwo Niemojewskiego nie zwierało idei tolerancji. Obecność wątków nacjonalistycznych i antysemityzmu znacznie wzrosła na łamach czasopisma po śmierci Niemojewskiego (1921) i przejściu redakcji przez jego syna – Adama, kierującego „Myślą Niepodległą” do końca jej ukazywania się (1931).

²² Obszerne relacje z tego Zjazdu zostały zamieszczone w „Panteonie” 1908, nr 2: I. Moszczyńska, *Zjazd Wolnomyślicieli w Warszawie 8 Grudnia 1907*, s. 124-128; nr 3: W. Nałkowski, *Uzupełnienie sprawozdania ze Zjazdu Wolnomyślicieli w Warszawie*, s. 180-182; oraz w „Myśli Niepodległej” 1908, nr 48: *Sprawozdanie z pierwszego zgromadzenia wolnych myślicieli polskich*, s. 1671-1692. Stąd pochodzą wszelkie informacje zawarte w poniższych passusach.

²³ „Myśl Niepodległa” 1908, nr 48, s. 1677.

czątku XX wieku, zdaniem autora, zanika. Wiąże on ten fakt ze wzmożoną ofensywą katolicyzmu po załamaniu się pozytywistycznej formacji, wymierzoną w innowierców, bezwyznaniowców i scjentyistów. Zjawisko to w pełni potwierdza socjologiczną konstatację, że „Uszanowanie dla przekonań ustaje, gdzie jedna religia chce ciężką rękę położyć na innej”²⁴. Ponadto, uzurpacja prawa do głoszenia jedynie prawdziwego światopoglądu przez katolicyzm, uniemożliwia wypracowanie przez jednostkę samodzielnych przekonań. Stąd Krzywicki apelował: „Niechaj mi wolno będzie postępować według moich widzeń moralnych, niechaj mi nikt moralności nie narzuca [...]. Domagam się dla nas swobody, domagam się dla nas norm prawnych, domagam się tolerancji”²⁵. Tolerancja jest dla wolnomyślicieli podstawową cechą życia społecznego. Stanowi ona podstawę szacunku dla odmiennych poglądów i postaw a także gwarancji prawa do ich manifestowania. „Łączmy się tedy w imię prawdziwej tolerancji, która szanuje cudze przekonania. Bez względu na obozy i partie łączmy się w imię ratowania naszej kultury. Szanujmy cudze przekonania, ale domagajmy się także uszanowania przekonań naszych”²⁶.

Trzecie wystąpienie programowe miała Iza Moszczeńska, znana publicystka i działaczka oświatowa. Zostało ono poświęcone krytyce przymusowego nauczania religii w szkole. Zdaniem prelegentki nauczanie to przysparza dzieciom i młodzieży nader wszystko dużych szkód wychowawczych oraz stanowi tamę dla ich dostępu do naukowej wiedzy. Przyczynia się do upowszechnienia hipokryzji i kłamstwa, obłudy i oportunistu, jako sposobów zadośćuczynienia wymogom narzuconych przez kościół reguł życia społecznego (od chrztu po grób). Zatem, jak konkluduje referentka: „Winniśmy żądać, aby nikt nie zmuszał dziecka do uczęszczania na wykład religii, aby nikt nie zmuszał dziecka do spełniania praktyk religijnych”²⁷. W zakończeniu Moszczeńska podkreśliła, że zadaniem ruchu wolnomyślicielskiego jest wyeliminowanie religii ze szkoły i zapewnienie oświacie laickiego charakteru.

Postulaty zeświecczenia życia społecznego, antyklerykalizmu, tolerancji oraz laickiej szkoły zostały w pełni uwzględnione w statucie (przygotowanym na wzór statutu „Polskiej Ligi Wolnej Myśli”) powołanej na Zjeździe nowej organizacji wolnomyślicielskiej – „Stowarzyszenia Wolnomyślicieli Polskich”. Jej nadrzędnym celem miało być skupianie „[...] ludzi Wolnej Myśli, którzy szukają oparcia dla swego własnego sposobu myślenia i sposobu życia”²⁸. Na tym gruncie uchwalone zostały rezolucje, wytyczające ogólne ramy działalności Stowarzyszenia: „Zgromadzeni dnia 8.12.1907 r. w Warszawie wolni myśliciele polscy postanawiają, że przyszła ich organizacja winna być apolityczną; 2. Zgromadzeni tamże wolnomyśliciele orzekają, iż nie mają nic wspólnego z masonerią której organizacja opiera się na zasadzie towarzystwa zamkniętego i na zasadzie sekretu, gdy tymczasem Wolna Myśl występuje zupełnie jawnie, poddaje się wszelkiej kontroli publicznej i nie ma żadnych sekretów; 3. Aczkolwiek Wolna Myśl obejmuje dziś cały glob ziemski, to jednak dyrektywy taktyczne nie mogą przychodzić z zagranicy i wszelka organizacja krajowa musi być przystosowana do warunków miej-

²⁴ Tamże, s. 1681.

²⁵ Tamże, 1682.

²⁶ Tamże, s. 1681.

²⁷ Tamże, s. 1684.

²⁸ Tamże, s. 1688.

sowych; 4. Wolnomyśliciele żądają przywrócenia prawomocności art. 165 i 194 obowiązującego w Królestwie Polskim kodeksu Napoleona (dotyczyły one ślubów cywilnych – LG)²⁹.

Na zakończenie Zjazdu została wyłoniona komisja w składzie: prof. prawa UW Walenty Miklaszewski, A. Niemojewski, L. Krzywicki, literat Wincenty Rzymowski, W. Szukiewicz, S. Weychert, E. Sokołowski, W. Kołakowski, M. Zahorski i L. Belmont. Komisji tej zlecono zadanie administracyjnego zalegalizowania Statutu oraz publicznego występowania w imieniu „Stowarzyszenia Wolnomyślicieli Polskich”. Mimo wysiłków nie wywiązała się ona z nałożonych na nią zadań. Przeszkodą było nieuznanie przez władze carskie uchwały I Zjazdu Wolnomyślicieli Polskich o powołaniu nowej organizacji wolnomyślicielskiej oraz wydanie w 1909 roku zakazu prowadzenia przez nią jakiegokolwiek działalności³⁰.

I Zjazd Wolnomyślicieli Polskich oraz projekt „Stowarzyszenia Wolnomyślicieli Polskich” to prekursorskie na ziemiach polskich inicjatywy, zmierzające do nadania organizacyjnych form ruchowi laickiemu z początku XX wieku. Przyczyniły się one w pewnym stopniu do popularyzacji antydogmatyzmu i racjonalizmu w myśleniu, do świeckiego ujmowania życia społecznego i kultury.

Polską tradycję zorganizowanego ruchu wolnomyślicielskiego tworzy także „Stowarzyszenie Wolnomyślicieli w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki”. Zostało ono założone przez dwóch polonijnych działaczy K. Żurawskiego i J. Szymańskiego w Chicago, w 1912 roku. Ustawowym celem stowarzyszenia było „[...] zwalczanie dogmatów i przesądów, szerzonych i podtrzymywanych przez religię i kler, oraz rozwijanie światopoglądu, opartego na wiedzy, rozumie i doświadczeniu”³¹. Ramowa deklaracja kierunków działań głosiła, że „Stowarzyszenie Wolnomyślicieli przeciwstawia naukę – religiom”³² oraz, że „Stowarzyszenie przeciwstawia moralność bezwyznaniową, opartą na rozumie i wychowaniu człowieka, moralnościom religijnym, opartym na ślepych posłuszeństwie. Stowarzyszenie Wolnomyślicieli zwalcza wszelkie przywileje w życiu politycznym i społecznym, niebezpieczne dla zupełnie swobodnego rozwoju jednostek i społeczeństw. Stowarzyszenie Wolnomyślicieli, stojąc na straży wolnej myśli, odrzuca autorytet kościołów w życiu umysłowym, przywilej w życiu ekonomicznym i politycznym”³³. Znajdujące się tu zapisy odzwierciedlają wiernie linię programową ruchu wolnomyślicielskiego z początku XX stulecia nie tylko w kraju, ale i na świecie.

Organem Stowarzyszenia był miesięcznik „Wolna Myśl”, wydawany w Chicago, pod redakcją R. Mazurkiewicza. Czasopismo to nie ukazywało się zbyt długo, tak jak i

²⁹ Tamże, s. 1989-1690. Warto zwrócić uwagę, że punkt związany z apolitycznością Stowarzyszenia wzbudzał liczne kontrowersje. Ich wyrazicielem był, między innymi, W. Nałkowski, który twierdził, że wolnomyślicielstwo jest kwestią jak najbardziej polityczną, uwikłaną bowiem zawsze czy to w system prawny, czy oświatowy, co przeważnie rodzi sytuację konfliktową; por. W. Nałkowski, *Czy wolna myśl może być apolityczna?*, „Panteon” 1908, nr 4, s. 194-199. Punkt zaś odzeglunujący Stowarzyszenie od związku z masonerią był odporem wobec zarzutów, że ruch wolnomyślicielski jest ruchem w istocie wolnomularskim; por. B. Świtalska, *Formowanie się środowiska „Myśli Niepodległej”*, s. 24-27.

³⁰ Por. L.J. Pełka, *Z tradycji polskiego ruchu laickiego [1]*, „Racjonalista”, Ośrodek racjonalistyczno-sceptyczny im. De Voltaire’a, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4824> (31.08.2016), s. 2.

³¹ Cyt. za M. Skrudlik, *Bezbożnictwo w Polsce*, Księgarnia i Drukarnia Katolicka, Katowice 1935, s. 7.

³² Tamże.

³³ Tamże.

nie trwała długo działalność SWwSZPA. Przyczyną był mała popularność głoszonych idei w środowisku polskiej emigracji. W latach największego powodzenia – jak pisał międzywojenny krytyk bezbożnictwa polskiego ks. M. Skrudlik - liczba członków Stowarzyszenia nie przekroczyła 200 osób³⁴.

Początki zorganizowanego wolnomyślicielstwa polskiego wiążą się z dwoma istotnymi przesłankami. Pierwszą z nich był impuls płynący z nadania formalnych ram cieszącemu się sporą popularnością w końcu XIX i początku XX stulecia w zachodniej Europie i Północnej Ameryce ruchowi wolnomyślicielskiemu. Polska wolna myśl w tej mierze była wiernym odzwierciedleniem tego procesu. Przy całkowitej zgodności programowej z wolnomyślicielstwem europejskim, widocznej w uchwalanych zasadach, tym co ją wyróżniało - to akcentowanie „sprawy narodowowyzwoleńczej”. Adogmatyczne wolnomyślicielstwo miało być istotnym czynnikiem mentalnej i politycznej restrykcji Polaków. Drugi element powstania polskich wolnomyślicielskich zgromadzeń wiąże się z pewną właściwością kultury polskiej, w której wątek krytyki i sprzeciwu wobec obowiązujących, tradycyjnych i religijnych przekonań był stale obecny. Świadczą o tym choćby poglądy Grzegorza z Sanoka, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, braci polskich, Kazimierza Łyszczyńskiego, myślicieli oświeceniowych (Jan i Jędrzej Śniadeccy, Stanisław Staszic), poetów romantycznych (Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki), pozytywistów (Aleksander Świętochowski, Adam Marhburg) oraz wielu innych³⁵. Do tego też motywu bezpośrednio i z dumą nawiązywali rodzimi animatorzy wolnej myśli projektując na początku XX wieku jej zinstytucjonalizowane formy.

BIBLIOGRAFIA:

- Basara-Lipiec E., *Niepodległa myśl. Rzecz o Andrzeju Niemojewskim*, Rzeszów 1988.
- Borzym S., Floryńska H., Skarga B., Walicki A. (red. nauk.), *Zarys dziejów filozofii polskiej 1815-1918*, PWN, Warszawa 1983.
- Copleston F., *Historia filozofii*, t. 5, PAX, Warszawa 2005.
- Holland H., *Ludwik Krzywicki – nieznanym*, Warszawa 1917.
- Horoszewicz M., *Europoczątki ruchu wolnomyślicielskiego*, „Res Humana” 2007, nr 3-4.
- Hryniewicz J., *Kwestia społeczna w pracach Ludwika Krzywickiego*, Warszawa 2010.
- Idee kierownicze*, „Myśl Niepodległa”, 1906, nr 1.
- Jakubowska B., *Uzależnieni wolnomyśliciele. Stowarzyszenie Myśli Wolnej w Polsce 1945-1951*, Instytut Historii UW, Warszawa 2002.
- Kulczycki L., *Socjalizm a religia*, „Panteon” 1908, nr 2.
- Lecky W.E.H., *Dzieje wolnej myśli w Europie*, t. 1 i 2, Nakładem Maksym, Stifner, w tłum. M. Feldmanowej pod red. W. Feldmana, Łódź 1908.
- Moszczyńska I., *O wychowaniu religijnym*, „Panteon”, 1907, nr 1; *Zjazd Wolnomyślicieli w Warszawie 8 Grudnia 1907*, „Panteon” 1908, nr 2.
- Nałkowski W., *Uzupełnienie sprawozdania ze Zjazdu Wolnomyślicieli w Warszawie*, „Panteon” 1908, nr 3; *Czy wolna myśl może być apolityczna?*, „Panteon” 1908, nr 4.
- Organizacja myśli niepodległej*, „Myśl Niepodległa”, 1906, nr 1.

³⁴ Tamże, s. 8.

³⁵ Por. A. Nowicki, *Wykłady o krytyce religii w Polsce*, KiW, Warszawa 1965.

Nowicki A., *Wykłady o krytyce religii w Polsce*, KiW, Warszawa 1965.

Pelka L.P., *Z tradycji polskiego ruchu laickiego [1]*, „Racjonalista”, Ośrodek racjonalistyczno-sceptyczny im. De Voltaire’a, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4824> (31.08.2016).

Przedstawicielstwo, „Myśl Niepodległa” 1907, nr 12.

Rosiak R., *Wacław Nałkowski wobec pisarzy współczesnych*, Lublin 1974.

Skrudlik M., *Bezbożnictwo w Polsce*, Księgarnia i Drukarnia Katolicka, Katowice 1935.

Sprawozdanie z pierwszego zgromadzenia wolnych myślicieli polskich, „Myśl Niepodległa” 1908, nr 48.

Świtalska B., *Formowanie się środowiska „Myśli Niepodległej” (1903-1906)*, „Scriptor”, z. nr 1/2010, Instytut Historii USz.; *Polska Liga Wolnej Myśli w Paryżu w latach 1906-1908*, <http://historia.org.pl/2014/08/18/polska-liga-wolnej-mysli-wparyzu..>(25.08.2016); *Człowiek szalony. Andrzej Niemojewski (1864-1921)*, Warszawa 2018.

